

КОМУНІКАТИВНІ СИТУАЦІЇ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГУМАНІТАРНИХ ПРЕДМЕТІВ

Х. І. СТИЛІАНУ

Сучасний рівень розвитку суспільства, демократизація всіх сторін сфер суспільного життя, розвиток ринкової економіки в нашій країні висувають нові, більш високі вимоги до підготовки учнів загальноосвітньої школи, викликають необхідність їхньої різнобічної освіти, наявності більш глибоких знань.

Актуальність публікації зумовлена також соціальним замовленням суспільства, що передбачає розвиток в учнів загальноосвітньої школи мовної компетенції, під якою розуміється вміння користуватися лінгвістичною системою з метою спілкування і відповідно до комунікативної ситуації.

Важливість комунікативного підходу до навчання гуманітарним предметам обґрунтовується і тим, що саме такий підхід сприяє формуванню особистості. Це означає, що саме при комунікативному підході враховуються інтереси, досвід, світогляд учня, і навчання будується не на вивченні тем, а на обговоренні навчальних проблем. У психолого-педагогічній думці доведено взаємозв'язок комунікативного й компетентнісного підходів у процесі навчання учнів гуманітарним предметам.

Загальні аспекти ключових компетентностей знайшли послідовне висвітлення в роботах А. Вербицького, П. Горностая, В. Донія, І. Єрмакова, І. Зимньої, В. Ляшенка, Г. Несен, О. Овчарук, О. Савченко, В. Серікова, Л. Сохань та інших.

Питання про комунікативні аспекти навчання гуманітарних предметів, про зміст комунікативної компетентності знайшло теоретичне обґрунтування в працях багатьох учених (М. Аріян, А. Богуш, М. Боліна, Є. Верещагін, І. Воробйова, Н. Гез, В. Кононенко, О. Леонтьєв, В. Сафонова та інші).

В останні роки посилилась увага науковців до феномена комунікативної компетентності як ключового компонента загальної компетентності, одного з важливих показників готовності особистості до полікультурної комунікації. У зв'язку з цим набуває значущості питання впровадження в навчальний процес комунікативних ситуацій, що створюють оптимальний фон для формування культури мовлення учнів у процесі вивчення гуманітарних предметів.

Мета статті – розкрити зміст комунікативних ситуацій як засіб формування культури мовлення старшокласників у процесі вивчення гуманітарних предметів.

Відомо, що, змінюючи характер спілкування, можна прискорити процес оволодіння гуманітарними предметами. Це доведено авторами інтенсивних методів навчання [11]. Включення компонента спілкування припускає створення на заняттях умов спілкування, близьких до умов спілкування в реальній дійсності, в природному мовному середовищі, що забезпечує внутрішню мотивацію до спілкування в умовах комунікативних ситуацій.

Комунікативними ситуаціями називають такі, які мовець здійснює відповідно до мети, мотивів і завдань мовленнєвого спілкування та згідно із соціальними і культурними нормами мовленнєвої поведінки, прийнятими у певному соціокультурному середовищі та наближену до реальності. Питання про ситуації спілкування і сфери комунікативної діяльності, на які потрібно орієнтувати старшокласників у процесі спілкування достатньо широко висвітлені у науковій літературі з проблем загального мовознавства, соціолінгвістики, психології, лінгводидактики (Н. Гез, І. Зимня, О. Леонтьєв та інші) [8, 10].

Комунікативні уміння старшокласників для спілкування у найбільш типових ситуаціях дозволяють ефективно: встановлювати і підтримувати контакт у розмові; повідомляти і запитувати інформацію; спонукати партнера за спілкуванням до мовленнєвих і немовленнєвих дій; висловлювати свою думку і спонукати співрозмовника до відповідної реакції; обґрунтовувати власну точку зору і пропонувати співрозмовнику висловити свою; виражати почуття і спонукати співрозмовника до прояву власних почуттів (власного ставлення); формувати на основі цих знань, умінь і навичок власного ставлення до проблемних завдань, співвідносити мову з наявним соціокультурним досвідом та вдосконалювати її.

Актуальними для комунікативного спрямування є також уміння у здійсненні таких функцій, як: опис, розповідь, коментар, тлумачення, пояснення, інструкція, аргументація, переконання, обговорення, порівняння тощо. Всі ці функції можна вважати типовими, а відтак вони можуть повторюватись у різних сферах і темах спілкування. Важливим моментом у становленні комунікативної позиції старшокласників є момент їхнього самовизначення – свідомий перегляд можливостей, що склалися в колишньому життєвому досвіді, свідомий вибір нових способів і прийомів діяльності, відповідних новим завданням.

Така переорієнтація викладання гуманітарних предметів на практику спілкування мовою важлива не тільки тому, що метою оволодіння гуманітарним предметом є спілкування, але також і внаслідок того, що сама практика спілкування мовою зумовить розвиток лінгвістичних умінь, тобто акцент робиться на набуття комунікативної і лінгвістичної компетенцій.

Таким чином, ми розглядаємо комунікативне навчання гуманітарному предмету як навчання спілкуванню, бажана мета при цьому – комунікативна компетенція, тобто здатність користуватися лінгвістичною системою ефективно і відповідно до ситуації.

Комунікативний підхід, як бачимо, тісно пов'язаний із компетентнісним підходом.

Нова концепція освіти визначає складником державних освітніх стандартів компетентність випускника. За основну мету середньої школи ставиться виховання й навчання людини, здатної до культурного творіння й продуктивного діалогу із соціумом; спеціаліста, який володіє необхідними для подальшого професійного зростання знаннями, вміннями і навичками, тобто успішного вирішення професійних завдань, що дає змогу бути обізнаним у справах певної галузі, кваліфіковано вирішувати питання сфери своєї професійної діяльності) [3, 4, 7, 13].

Оскільки компетентісний підхід пов'язаний з ідеєю всебічної підготовки і виховання індивіда не лише як випускника з глибокими і міцними знаннями, але і як особистості, члена колективу і соціуму, він є гуманітарним у своїй основі. Адже метою гуманітарної освіти є не лише передача сукупності знань, умінь і навичок, але й розвиток світогляду, міжпредметного чуття, здатності до прийняття індивідуальних творчих рішень, до самоосвіти, а також формування гуманістичних цінностей.

Характеризуючи поняття «компетентність», учені наголошують на тому, що: для демонстрації компетентності обов'язково потрібен контекст; компетентність завжди є результатом, вона є характеристикою того, що може робити індивід, а не описує процес, під час якого індивід набув цю компетентність; для вимірювання здатності індивіда щось робити, потрібні чітко визначені та затверджені стандарти; компетентність є мірою того, що індивід може робити у конкретно визначений час [13, 14].

Сучасна парадигма освіти – «навчання протягом життя» [4, 7] – порушує нові завдання перед системою середньої освіти, спрямованою на підготовку випускника з широким спектром набутих ним якостей. Розв'язуючи такі завдання через категорію *компетентності*, що останнім часом широко досліджується як у зарубіжній, так і у вітчизняній педагогіці, вважаємо, що основна мета підготовки старшокласників полягає у формуванні комплексу компетентностей, які потребують уточнення й розширення через формування поняття комунікативної компетенції, яка, у свою чергу, визначає зміст культури мовлення.

Здійснений огляд філософської та психолого-педагогічної наукової літератури засвідчив, що питання, пов'язані з гуманізацією та гуманітаризацією, сягають педагогічної проблеми формування комунікативної компетенції старшокласників як визначальної детермінанти культури мовлення в процесі навчання гуманітарним предметам.

Для розкриття досліджуваного поняття «комунікативна компетенція» необхідно розглянути взаємозв'язок понять *компетенція* і *компетентність*, а також з'ясувати дефініції концептуального поняття *комунікативна компетенція* в зарубіжних і вітчизняних працях.

Гуманітарна підготовка старшокласників пов'язується із рівнем сформованості комунікативної компетенції, що передбачає використання мови як засобу спілкування. Проблема комунікативної компетенції актуалізувалася у зв'язку з функціональними і комунікативно-доцільними особливостями мовленнєвого спілкування.

У науковій літературі диференціюють два близькі за значенням поняття і пропонують трактувати поняття «компетенція» та «компетентність» як синонімічні лексичні структури, проте не тотожні за змістом [12]. Обидві категорії перебувають у тісному взаємозв'язку.

У сучасній педагогічній науці спостерігається тенденція до визначення комунікативної компетенції як такої, що характеризує професіоналізм (грамотність, обізнаність) особистості в розумінні й відтворенні мови на рівні не тільки фонологічних, лексико-граматичних і країнознавчих знань та мовленнєвих умінь, а й відповідно до різноманітних цілей та особливостей ситуації спілкування.

Короткий психологічний словник [9], на нашу думку, дає більш чітке визначення поняття компетенції (лат. *домагаюся, відповідаю*) у ширшому (повноваження, надані законом, статутом або іншим актом конкретному органу чи посадовій особі) та вузькому (знання і досвід у тій або іншій сфері) розумінні.

Дефініція «компетенція» містить двозначність поняття, що розглядається, з одного боку, як правомірність суб'єкта, а з іншого, – як його обізнаність із конкретних питань; відбиває як кількість, так і якість знань та вмій людини в певній сфері діяльності.

Компетенція є важливою також у вимірах здатності індивіда не тільки добре орієнтуватися в навколишньому світі, ефективно, автономно й творчо щось робити, але й адекватно реагувати на різні нестандартні ситуації, що можуть постати в процесі діяльності.

Філософський енциклопедичний словник тлумачить компетенцію як «достатні знання індивіда про предмет» [15].

Термін *компетентність* почали застосовувати для характеристики рівня професійної підготовки порівняно недавно. Так, людина, що не є компетентною, не зможе повною мірою й у соціально значимих аспектах її реалізувати.

Поняття компетентність у психолого-педагогічній літературі співвідноситься з прикметником *компетентний*. Таким чином, *компетентність* – це: професійно сформована якість особистості; професіоналізм працівника; властивість особистості педагога, яка сприяє продуктивному розв'язанню поставлених завдань, спрямованих, у свою чергу, на формування особистості підростаючого покоління [30].

Складовою загальної компетентності старшокласника в процесі вивчення гуманітарних предметів є *комунікативна компетенція* як одна з важливих у подальшому їхньому професійному і суспільному житті. З одного боку, вона сприяє соціалізації особистості й відповідає особистісним потребам громадян, а з іншого, – забезпечує суспільство професійними кадрами. Крім предметних знань та сформованих умінь, компетенція містить такі якості, як ініціатива, співробітництво, здатність до роботи в групі, комунікативні здібності, вміння вчитися, оцінювати, логічно мислити тощо. Компетенція трансформує вміння й знання в новій ситуації [1, 5, 12].

У соціологічних і психолого-педагогічних дослідженнях на сьогодні не вироблено одностайності щодо визначення поняття комунікативна компетенція. Поняття комунікативний і комунікабельний вважаються тотожними і вживаються на позначення здатної, схильної до комунікації людини, зокрема такої, що вільно встановлює контакти і зв'язки [2].

У мовознавчій літературі термін «компетенція» знайшов своє витлумачення в працях Н. Хомського [15] з посиланням на В. Гумбольдта [6] і позначає «здатність, необхідну для виконання певної, переважно мовленнєвої, діяльності рідною мовою».

Компетентний мовець або слухач, на думку Н. Хомського [15, с. 4], «повинен уміти: продукувати необмежену кількість правильних у мовному відношенні речень за допомогою засвоєних мовних знаків і правил їхнього поєднання, розуміти смисл висловлення, тобто бачити формальну подібність або розбіжності в значеннях двох висловлень». Учений пов'язував теорію мовної компетенції здебільшого з ідеальними слухачами-співрозмовниками в однорідному мовному середовищі, з тими, хто знає мову на найвищому рівні й на кого не впливають такі психологічні чинники, як обмеженість пам'яті, увага та інтерес, помилки у використанні мовних знань у реальному спілкуванні.

Особливості комунікативної компетенції старшокласника виявляються через теоретичну підготовку в галузі знань, а також міжособистісного пізнання, міжособистісних стосунків, законів логіки та аргументації. Отже, сутність терміна «*комунікативна компетенція старшокласника розуміємо як сукупність достатньо сформованих предметних знань, комунікативних здібностей, здатності до самоконтролю, емпліцитної культури вербальної та невербальної взаємодії*».

Наведені вище положення уможливають виділення основних *характеристик компетентного мовця*: орієнтація в ситуації спілкування; застосування мовних засобів, що

відповідають лексико-граматичним законам конкретної мови; наявність системи знань, що дає змогу здійснювати комунікацію в соціумі.

Структура комунікативної компетенції характеризується достатньою кількістю компонентів, які повною мірою перебувають у взаємодії та взаємозумовлюються, оскільки мають властивості варіативності, взаємозалежності, інтегративності, кумулятивності, соціальної й особистісної значущості. Саме структура комунікативної компетентності досить системно досліджувалася в роботах учених-лінгвістів та лінгводидактів протягом ХХ-го століття.

Грунтовне опрацювання розвідок, у яких розкривається сутність компетенцій дозволило зробити узагальнення:

Мовленнєва компетенція демонструє знання всіх рівнів (фонетичного, лексичного, словотворчого, морфологічного та синтаксичного); правила оперування мовними одиницями кожного рівня для побудови одиниць більш високого – комунікативних синтаксичних одиниць.

Мовна компетенція передбачає знання понятійного категоріального апарата науки про мову, що представлений у порівневому описі через чітко визначену систему мовних категорій, їх значень та формальних засобів відображення цих значень.

Мовна компетенція може характеризуватися через рівні, що виділяються за ознакою узагальнення розумової діяльності: *рівень запам'ятовування одиничних об'єктів*, під час якого не виникає лінгвістичних узагальнень: ті, хто навчається, не володіють лінгвістичною термінологією; ними запам'ятовується конкретне слово, словосполучення чи речення; *рівень узагальнень, що усвідомлюються нечітко*, тобто мову вивчають без оволодіння теоретичних відомостей; *рівень емпіричних узагальнень*, коли узагальнення мовних явищ відбувається за зовнішніми ознаками і не призводить до утворення наукових лінгвістичних понять; *рівень теоретичних узагальнень* або рівень лінгвістичної абстракції [2, 5].

Прагматична компетенція передбачає наявність умінь уживати висловлювання відповідно до комунікативних намірів мовця та ситуативних умов мовлення (знання відповідностей між комунікативними намірами (інтенціями) та висловлюваннями, що їх реалізують; знання відповідників між варіативною формою висловлювань, що реалізують один і той же намір, та ситуативними умовами мовленнєвого акту; вміння реалізовувати комунікативний намір шляхом вибору мовленнєвої дії відповідно до вимог ситуації та логіки перебігу мовленнєвого акту).

Комунікативна компетенція особистості передбачає такі здібності: давати соціально-психологічний прогноз комунікативної ситуації, в якій має відбутися спілкуватися; програмувати процес спілкування, спираючись на своєрідність комунікативної ситуації; занурюватися в соціально-психологічну атмосферу ситуації спілкування; здійснювати соціально-психологічне управління процесами спілкування у процесі комунікації.

Досвід спілкування займає особливе місце в структурі комунікативної компетенції особистості. З одного боку, він соціальний і включає інтеріоризовані норми й цінності культури, а з іншого, є індивідуальним, адже ґрунтується на індивідуальних комунікативних здібностях і психологічних подіях, пов'язаних зі спілкуванням у житті особистості. Аналіз термінологічного змісту поняття «комунікативна компетенція» дає змогу синтезувати загальні принципи, на яких базуються сучасні підходи досліджуваної проблеми: мову необхідно розглядати як знання, якими мовець (або, той, хто вивчає мову) повинен оволодіти, і як уміння користуватися нею у відповідній ситуації; будь-яке висловлення має бути не тільки граматично правильно побудоване, але й адекватно відповідати ситуації.

Системний підхід до структури комунікативної компетенції, яка передбачає наявність умінь поєднувати мовні засоби із завданнями й умовами спілкування з урахуванням соціальних норм поведінки й комунікативної релевантності висловлення, репрезентуючи єдність мови і мовлення передбачає дослідження культури мовлення як системи, що є виявом внутрішніх якостей, зв'язків і відношень мовлення. Комунікативні ситуації сприяють ефективному формуванню культури мовлення старшокласників.

Список використаної літератури:

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.

2. Богомаз С. П. Самоанализ как условие профессионального самоопределения учащихся на материале сельских школ БССР : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / С. П. Богомаз. – Минск, 1988. – 19 с.
3. Бойко А. М. Побудова науково-обґрунтованої моделі випускника як умова забезпечення багатоступеневої освіти у вищій педагогічній школі / А. М. Бойко // Вища освіта в Україні : реалії, тенденції, перспективи розвитку. Матеріали науково-практичної конференції. Ч.І. – К., 1996. – С. 43-46.
4. Болонський процес: Нормативно-правові документи / укл. З. І. Тимошенко, І. Г. Оніщенко, А. М. Грехов, Ю. І. Палеа. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 102 с.
5. Бутенко Ж. В. Коммуникативная компетенция : набор или модель / Ж. В. Бутенко // Формирование коммуникативной компетенции на русском языке. – М., 1994. – 212с.
6. Гумбольд В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольд. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.
7. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти : вивчення, викладання, оцінювання / Науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. С. Ю. Ніколаєва. – К. : Ленвіт, 2003. – 273 с.
8. Зимняя И. А. Лингвopsихология речево́й деятельности / Ирина Алексеевна Зимняя. – М. : Московский психолого-социальный ин-т ; Воронеж : Изд-во НПО «Модек», 2001. – 432 с.
9. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
10. Леонтьев А. А. Педагогическое общение / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Знание, 1979. – 464 с.
11. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 445 с.
12. Петровская Л. А. Компетентность в общении / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
13. Пометун О. І. Розвиток компетентісного підходу : стратегічні орієнтири сучасної школи / О. І. Пометун // Реалізація європейського досвіду компетентісного підходу у вищій школі України : матеріали методологічного семінару. – Київ : Педагогічна думка, 2009. – С. 332-345.
14. Родигіна І. В. Компетентісно орієнтований підхід до навчання / І. В. Родигіна. – Х. : Вид. Група «Основа», 2005. – 96 с.
15. Философский энциклопедический словарь / под. ред. А. Л. Грекуловой. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 813 с.
16. Хомский Н. Язык и мышление / Н. Хомский. – М. : Прогресс, 1972. – 164 с.

Рецензент – кандидат педагогічних наук, доцент Ю. В. Рєва.